

Miroslav Katić

Prehistorijske gradine solinskoga i kliškoga područja

Miroslav Katić
HR, 21220 Trogir
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u
Trogiru
Gradska 41

U radu se opisuju ilirske gradine na području Solina i Klisa. Ističe se gradina Sutikva koja je bila najvažnije prehistorijsko naselje u solinskom bazenu, a egzistirala je od brončanoga doba do dolaska Rimljana. Vjerojatno je baš ona bila nositelj imena Salona. Bila je u vizualnom kontaktu s tzv. Ilirskom Salonom na Ilijinu potoku, a obje su gradine koristile i kontrolirale staru salonitansku luku na ušću Jadra. Gradine Klis, Markezina greda i Koštak čuvale su prilaz Solinu sa sjevera. Ovakva koncentracija gradina na relativno malom prostoru govori o snazi lokalne ilirske zajednice koja je ovdje živjela.

Ključne riječi: gradine, Salona, Sutikva, Klis, Markezina greda, Ilirska Salona

UDK: 903/904(497.5 Klis):725.623

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 18. srpnja 2010.

Prostor današnjega Solina, osim što je bio pogodan za život, imao je i stratešku ulogu zbog zaštićene luke i veze s unutrašnjošću preko Kliških vrata. Blag reljef, rijeka Jadro i potoci koji se u nju slijevaju te brojni izvori vode pružali su dobre uvjete za život. Osnivanje isejskih kolonija Traguriona (Trogir) i Epetiona (Stobreč) zasigurno je potaknulo uzgoj mediteranskih kultura poput masline i vinove loze. U blizini kolonija formiraju se hore - pravilno podijeljena i parcelirana poljoprivredna zemljišta. Salona se ne spominje u pisanim povijesnim vrelima kao grčka kolonija ili emporij iako prisutnost Grka u njoj nije isključena. Ovo je područje ipak kontrolirala autohtona zajednica koja je tu živjela. Niz gradinskih naselja koja ćemo opisati govori o snažnoj plemenskoj zajednici koja je obuhvaćala prostor današnjega Solina i Klisa. Pokušat ćemo posegnuti u prehistorijsko vrijeme i donekle rekonstruirati prehistorijsku sliku Solina, kao i onu protohistorijsku kada se autohtono stanovništvo susreće s grčkom i kasnije s rimskom civilizacijom.

Nedavno su podmorskim arheološkim istraživanjima u Vranjicu otkriveni ostaci prehistorijskoga naselja, ali su njihovi rezultati objavljeni tek preliminarno.¹ Druge gradine su kartirane u katalogu izložbe o gradinama kaštelanskoga kraja.² Sutikva je najvažnija gradina solinskoga područja, ali ona je izgubljena za arheološka istraživanja jer je uništena izgradnjom uskotračne željeznice početkom

XX. stoljeća, a nedavno ju je potpuno devastirala moderna cesta koja povezuje Solin s Mravincima. U posljednje vrijeme tzv. Ilirska Salona plijeni pažnju arheologa svojim megalitskim zidovima. Ovdje ću obraditi Klis i gradine na Markezinoj gredi te gradinu Koštak. Ove gradine predstavljaju krug utvrda koje imaju izravan odnos prema prostoru na kojem će se smjestiti rimska Salona. Ušće rijeke Jadra i prostor oko Vranjica oduvijek je funkcionirao kao važna luka i kao mjesto razmjene dobara. Tu se spajao svijet kopnene unutrašnjosti s mediteranskim svijetom. S morske strane u željezno doba mogla »doploviti« i opasnost od pljačke i napada. Zato su gradine Sutikva i Ilirska Salona nekoliko kilometara odmaknute u unutrašnjost, dalje od mora. Tako se izbjegla opasnost od izravnoga napada na naselje s morske strane. Teško je pretpostaviti da se u željezno doba negdje u delti Jadra formiralo gradinsko naselje koje prethodi osnivanju rimske Salone.

Iliri su očito izbjegavali blizinu mora iz sigurnosnih razloga pa je negdje u delti Jadra moguće očekivati trgovište odnosno luku, ali ne i stalno naseljenu gradinu. Gradinski centri koje ćemo ovdje opisati bili su strateški i gospodarski usmjereni na ušće Jadra, a druga važna prostorna točka bio je prolaz u brdu Kozjak, odnosno Kliška vrata. Svi brdski prolazi koji su spajali zaleđe s obalom bili su kontrolirani gradinama.³

1 I. Radić Rossi 2008, str. 17-33.

2 I. Šuta-T. Bartulović 2007.

3 I. Babić 1978, str. 61-67.

Slika 1

Gradine na salonitanskome području: Sutivka (1), Ilirska Salona (2), Vranjic (3), Klis (4), Markezina greda (5), gradina iznad Odža (6), Koštak (7)

Putovi nisu završavali na obali; more ne smijemo gledati kao barijeru nego kao nastavak kopnenih putova. To slikovito pokazuje jedan ranobrončanodobni nalaz iz Laterze u Dauniji gdje je nađen keramički vrč vrlo sličan vrču iz gomile u Bajagiću (Obrovac) kod Sinja.⁴ Riječ je o posudi Cetinske kulture, a nalazi ulomaka posuda ove kulture i na Palagruži svjedoče o pomorskim vezama i putovima koji od ranoga brončanog doba povezuju obje jadranske obale.⁵ U tim kontaktima je današnje solinsko područje imalo važnu ulogu. Sutikva se u rano brončano doba počela formirati kao gradinsko naselje.

Tijekom željeznoga doba prekojadranske veze se intenziviraju, srednjoadrijski pomorski put od Kaštelskoga zaljeva preko Visa i dalje ocrta niz željeznodobnih gradina koje imaju jasan odnos prema moru i pomorskim komunikacijama. Taj put bi prema smještaju gradina mogli povezati na sljedeći način: Sutikva, odnosno ušće Jadra, ili Sv. Nofar (Veli Bijać) u Kaštelima, Splitska vrata koja je kontrolirala gradina Rat iznad Bobovišća, gradina Hvar na mjestu današnjeg grada Hvara, Gradac na Visu i možda jedna do sad neutvrđena željeznodobna gradina na položaju današnje luke Sv. Jurja ili više uvala. Navedene gradine, uz još neke, poput onih na mjestu Staroga Grada na Hvaru ili Taleža na Visu, imale su svoja pristaništa i očita je njihova orijentacija na more i srednjoadrijski pomorski put.

Geomorfološka slika solinskoga područja nije kao ona u krševitom zaleđu, a prehistorijski pejzaž je promijenjen zbog intenzivne obrade zemljišta od antičkoga doba do danas. Obradujući prehistorijske nalaze iz Solina, Ivan Marović je dao prijedloge gdje bi trebalo tražiti solinska gradinska naselja upućujući ponajprije na područje sjeverno od Salone, na mjestu Manastirina.⁶ Kasnije je tu arheološke ostatke pronašao i Emilio Marin proglašivši ih ostacima ilirskoga naselja,⁷ međutim riječ je o kasnorepublikanskome naselju što jasno pokazuju ulomci rimskih amfora i druge keramike te nalazi rimskoga novca. Ostaci suhozidne arhitekture također pripadaju Rimljanima koji u doba II.-I. stoljeća prije Krista još ne koriste vapneni mort. Stoga nema elemenata po kojima bi nekoliko ulomaka grube keramike i suhozidnu arhitekturu proglasili ostacima ilirskoga naselja. Najvjerojatnije je riječ o tragovima boravka rimske voj-

ske krajem II. i početkom I. stoljeća prije Krista u Saloni. Nenad Cambi smatra da se Ilirska Salona koju spominju pisani povijesni izvori nalazila na desnoj obali Ilijina potoka.⁸ Riječ je o naselju koje se pruža na jezičcu koji se od padina Kozjaka odvaja prema tom potoku. Specifičnost ovoga naselja je u tome što ima megalitske bedeme na južnoj i na istočnoj strani gradine. Ova utvrda je podignuta na mjestu koje, generalno gledajući, ima loše defenzivne karakteristike, o čemu ćemo kasnije, ali najvjerojatnije je riječ o središtu rađenom pod grčkim utjecajem. Nema pisanoga spomena koji bi potvrdio da je na području Solina postojala neka kasnija grčka kolonija, kako se to pogrešno pretpostavljalo.⁹ Ovo područje je ipak bilo u rukama lokalnih Ilira, najvjerojatnije Jadastina, koji se spominju na salonitanskim natpisima i na jednome farskom natpisu na kojemu se spominju kao predvodnici ilirske vojne koalicije koja je tijekom IV. stoljeća prije Krista napala Farane.¹⁰ Njima bismo mogli pripisati i gradine na salonitanskome području.

Sutikva

Sutikva je kamena stožasta uzvisina između Solina i Mravinaca, vrh joj je na 129 m nadmorske visine. Ime je dobila po crkvi sv. Tekle koja se nalazila negdje u blizini i koja je nastradala tijekom turskih upada na solinsko područje. Crkva je, osim sv. Tekli, bila posvećena i sv. Ivanu Krstitelju.¹¹ Iako je ime dobila po staroj crkvi, Sutikva je za Solin važna kao prehistorijski lokalitet. Tu se nalazilo, kako smo naveli, jedno od najvažnijih gradinskih naselja na ovome području, ali unatoč njegovoj važnosti nikada nije istraživano. Arheološki muzej u Splitu je početkom devedesetih godina XX. stoljeća na donjim, sjeverozapadnim terasama uzvisine istražio nekoliko srednjovjekovnih grobova.¹²

Defenzivne karakteristike Sutikve uvjetovale su smještaj gradinskoga naselja u njezinu podnožju gdje su se lakše mogle razmjestiti nastambe. Sudeći po ulomcima kućnog lijepa radilo se o kolibama. Terasasta geomorfologija i kamni kukovi uzvisine pružali su dobar prirodni zaklon. U slučaju neprijateljskoga napada njezini su stanovnici mogli povući na uzvisinu odakle su branitelji s dominantnoga položaja lako mogli tući neprijatelja. Također se sa Sutikve odlično kontrolira okolni prostor; ona u potpunosti kontro-

4 I. Marović 2006, str. 9.

5 S. Forenbaher - T. Kaiser 1997.

6 I. Marović 1960, str. 26-27.

7 E. Marin - J. Mardešić 2000; E. Marin 2002, str. 91.

8 N. Cambi 1989, str. 37-41.

9 G. Novak 1949, str. 67-72.

10 J. Brunšmid 1998, str. 28.

11 L. Katić 1955, str. 146-147.

12 A. Piteša 1992, str. 158-159.

Slika 2
Zračna snimka Sutikve, 1953.

Slika 3
Pogled na Sutikvu s Ilirske Salone

lira ušće Jadrta koje je od naselja udaljeno tek oko 2,5 km zračne linije. S vrha Sutikve vidi se dio Bračkoga kanala, a i druge gradine: na sjeveru se jasno vide Klis i Markezina greda, a na zapadu Sv. Nofar i Luko u Kaštelanskom polju. Valja istaknuti da se sa Sutikve odlično vidi i lokalitet za koji Nenad Cambi smatra da je Ilirska Salona,¹³ na desnoj obali potoka Ilinac (Ilijin potok). Od Sutikve do Ilirske Salone može se za oko pola sata pješice doći preko bližega prijelaza na rijeci Jadru, Biloga briga i uz Ilijin potok. Ova vizualna veza nije slučajna i vrlo je značajna utoliko što je Ilirska Salona smještena u blagoj depresiji na slabijem strateškom položaju. Takav nedominantan položaj, netipičan za gradine, izlagao je Ilirsku Salonu opasnosti prilikom napada neprijatelja. Međutim, njezin prostorni i vizualni kontakt sa Sutikvom umanjuje obrambene nedostake. Gradine očito nisu funkcionirale samostalno nego su se međusobno nadopunjivale u strateškom smislu pokrivajući širi prostor Klisa i solinskoga bazena. Drugi izravan vizualni kontakt Sutikva je imala s gradinskim naseljem u Vranjicu. Sutikvu i Vranjic također treba promatrati u istom prostornom kontekstu, ali je upitna egzistencija Vranjica u mlađem željeznom dobu. Gradina na Sutikvi ima primat nad vranjičkom gradinom ne samo u strateškom nego i u kronološkom pogledu. Vranjic je bio dobro zaštićen od napada s kopnene strane, ali je bio vrlo izložen napadima s mora. Sutikva je koristila ušće Jadrta kao svoju luku, a i gradinu u Vranjicu treba promatrati u kontekstu s njom, više kao njezinu luku i izlaz na more.

Sutikva ima središnje mjesto na prostoru solinskoga bazena. Važnost joj otkriva i dug kontinuitet življenja, od brončanoga do rimskoga doba. Ona bi mogla biti autohtono naselje koje je izvorno nosilo ime Salona. Na području Solina nema lokaliteta s takvom pozicijom, povijesnim kontinuitetom i strateškim značenjem kao što je bila Sutikva. Središte naselja je bilo na zapadnom i jugozapadnom podnožju kamene uzvisine. Ono je, na žalost, u potpunosti devastirano još krajem XIX. stoljeća kada je preko njega sagrađena uskotračna željeznica, »rera«, koja je povezivala Split i Sinj. Osamdesetih godina prošloga stoljeća istom je trasom prošla cesta za Mravince, a nedavno je u podnožju Sutikve napravljeno i novo solinsko groblje, tako da od prehistorijskoga naselja nije ništa sačuvano. Tek nam pojedini površinski ulomci pomažu u rješavanju problema vre-

mena egzistencije gradine. Uz grubu lokalnu keramiku na Sutikvi se nalaze i ulomci grčke keramike kojima će trebati posvetiti posebnu pažnju u nekom od idućih radova.

Vranjic

Vranjic je otočić na krajnjem istočnom dijelu Kaštelanskoga poluotoka. Prirodni je nastavak Trcele, poluotoka koji se od Meteriza odvaja prema zapadu i koji s juga zatvara ušće rijeke Jadrta. Tu je početkom XX. stoljeća pronađen grob s prehistorijskim nalazima,¹⁴ a to je uputilo na postojanje prehistorijskog naselja u Vranjicu. Nalaze je detaljnije obradio Ivan Marović.¹⁵ Nedavno su tijekom uređenja vranjičke rive provedena podvodna arheološka istraživanja i na južnoj su strani otkriveni ostaci brončanodobnoga naselja. Objavljeni su tek prvi privremeni rezultati obrade nađenoga materijala.¹⁶ Izgleda da početkom ranoga željeznog doba život na vranjičkoj gradini jenjava i nestaje, najvjerojatnije zbog njezine izloženosti pomorskim napadima. Primjer željeznodobnoga naselja u Starome Gradu na Hvaru, koje je živjelo tek nekoliko stoljeća i zapaljeno je prilikom osnivanja grčke kolonije Farosa, ukazuje na rizik smještaja prehistorijskih naselja u nizini, bliže moru, za razliku od većih željeznodobnih naselja koja su smještena na uzvišenjima dalje od pristaništa, poput Taleža na otoku Visu ili gradine Rat kod Bobovišća na otoku Braču. Kako smo istaknuli, Sutikva je bila gradina koja je kontrolirala i ušće Jadrta pa bismo i vranjičko naselje mogli promatrati u kontekstu središnje gradine kao njezino pristanište.

Ilirska Salona

Jedan od lokaliteta koji će još dugo plijeniti pažnju arheologa je Ilirska Salona, kako ju je nazvao Nenad Cambi prilikom njezine objave.¹⁷ Lokalitet je od ranije poznat pod nazivom Stipetuša, a ostatke monumentalne građevine koja se tamo nalazila objavio je don Frane Bulić,¹⁸ ali se on u svome radu ne osvrće na tamošnje megalitske bedeme. Najvjerojatnije su ruševine ovoga lokaliteta skicirane na karti Salone u djelu *Ilyricum Sacrum*.¹⁹

Ilirska Salona je smještena na desnoj obali Ilijina potoka koji izvire iz podnožja Kozjaka u Gornjoj Rupotini i teče prema Jadru. U zimskom razdoblju nabuja i pretvara se u manju rječicu. Na potoku se nalazi nekoliko važnih arheoloških

13 N. Cambi 1989, str. 37-41.

14 F. Bulić 1926-1927, str. 114-115.

15 I. Marović 1960, str. 6-15.

16 I. Radić Rossi 2008, str. 29.

17 N. Cambi 1989, str. 37-41.

18 F. Bulić 1927, str. 63-68.

19 Karta je objavljena u J. Jeličić-Radonić 1997-1998, str. 7.

nalazišta: od Crkvina u gornjem toku, preko Trpimirovih Rižinica do Ilirske Salone. Rimske *villae rusticae* su na ovome području također gušće raspoređene. Jedna je bila sjeveroistočnije, na lijevoj obali potoka, oko stotinjak metara zračne linije od Stipetuše. Potok za razliku od rijeke Jadra nije plavio okoliš, a pružao je mogućnost ribolova i navodnjavanja poljoprivrednoga zemljišta te je nudio idealne uvjete za život. Ilirska Salona je smještena na jezičcu zemlje koji se pruža od stare ceste Solin - Klis prema istoku, odnosno prema potoku, i na njoj se uočava ilirska logika utvrđivanja. Naime, s južne je strane velika vododerina, odnosno suhi potok koji s padina Kozjaka sakuplja vodu, s istočne strane je Veliki bunar, jezerasto proširenje na vodotoku Ilijina potoka, a sa sjevera je također potok i kameni kuk koji se pruža u smjeru istok - zapad. Ovaj je kuk iskorišten u defenzivne svrhe, a megalitskim blokovima je bio utvrđen u gornjem dijelu gdje su mu prirodne defenzivne karakteristike slabije pa su dodatno utvrđene bedemom. Od ovoga je bedema ostalo tek nekoliko kamenih blokova. Na južnoj strani, prema spomenutoj vododerini, bedem radi mali lom u obliku slova L tako da se donji jugoistočni potez mogao braniti s napravljene istake. Ovi lomovi zamjenjuju kule koje su statički i konstruktivno zahtjevnije građevine. Kameni blokovi su pak grublje obrađeni i velikih su dimenzija, zidani su kao podzidi, a nije očuvan njihov gornji dio koji bi nam otkrio kakav je bio grudobran. Cijeli kompleks se može podijeliti na dva dijela: donji, na kojemu se nalaze ostaci pravilne monumentalne građevine od velikih fino obrađenih blokova, i gornji, gdje se nalazi još jedan fortificirani kut, odnosno terasa koja je u odnosu na donji dio malo uvučena prema sjeverozapadu. Moguće je da se s istočne strane nalazio i jedan od ulaza u gradinu. Smještaj Ilirske Salone u nizini, doduše na prirodno zaštićenom jezičcu, stavlja je u red netipičnih gradina srednjodalmatinskoga područja. Ona je bila slabo zaštićena sa zapadnoga dijela koji je nadvisuje. No, kako smo naveli, Ilirska Salona nije funkcionirala kao samostalan objekt. Spomenuo sam da se Ilirska Salona, inače teško uočljiva, odlično vidi sa Sutikve. One su međusobno udaljene oko 2 km zračne linije. Očita prostorna povezanost starije gradine, Sutikve, i mlađe, na Ilijinu potoku, sugerira izravniji socijalni i strateški odnos tih naselja.

Pri budućem istraživanju svakako će se kod ovoga lokaliteta iskristalizirati problem nedostatka grube ilirske keramike ili pak grčkoga helenističkog materijala kojega nalazimo i na Sutikvi i na Klisu. Zašto bi onda ovakav objekt bio bez takvih, makar i površinskih nalaza? Jedina keramika koju nalazimo

je rimska, a ranocarskom razdoblju najvjerojatnije pripada i spomenuta monumentalna arhitektura koju je Bulić objavio. Pitanja se nameću, međutim sklon sam teoriji da se ovdje ipak radi o Ilirskoj Saloni, kako je već napisao Nenad Cambi. Na to ukazuje način zidanja velikim neobrađenim blokovima, posebice korištenje prirodnoga kamenog hrpta na sjevernoj strani gradine u defenzivne svrhe i njegovo utvrđivanje velikim kamenim blokovima na sjeverozapadnoj strani gdje je pristup neprijatelju bio lakši, lom južnoga bedema pod pravim kutom u obliku slova L te viziranje i prostorni odnos sa Sutikvom. Ta upućenost jedne gradine na drugu podudara se i s pluralnim oblikom *Salonae* koji upućuje na zaključak da se radi o više Salonâ, a ne samo o jednoj, kako je uočio i pokušao riješiti još Duje Rendić-Miočević.²⁰ Nenad Cambi pak smatra da se radi o dvije Salone, jednoj koja se nalazila u starom dijelu rimske Salone, i drugoj, Ilirskoj Saloni. Kako sam već spomenuo, gradina na Sutikvi je izvorno, kao najstarije i najznačajnije naselje ovoga područja, mogla nositi ime Salona, pa bi i nju trebalo promatrati u kontekstu ovoga pluralnog oblika *Salonae*. Prostor antičke Salone u solinskim Starinama i nalazi koji su tamo otkriveni korespondiraju s vremenom od kraja II. stoljeća prije Krista kada Salona uz Naronu postaje sve važniji punkt za napredovanje Rima prema dalmatskoj unutrašnjosti.

Klis

Klis je kroz povijest nosio važnu stratešku ulogu utvrđenoga mjesta koje je kontroliralo ulaz iz unutrašnjosti prema srednjem Jadranu. U željezno doba na Klisu je također bilo gradinsko naselje. Slično Sutikvi i ovdje su se nastambe nalazile uz zapadnu liticu Klisa, na blagoj padini. Krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća arheološku sondu u podnožju Kliške tvrđave iskopao je Frane Buškariol i tom je prilikom našao ostatke gradinskoga naselja, ali još nije jasno iz kojega razdoblja. U slučaju opasnosti stanovnici kliške gradine penjali su se na kameni hrbat. Je li on bio posebno utvrđen, teško je danas reći, ali njegove su litice otežavale napad neprijatelja. Na površini padine zapadno od kliških litica još uvijek se mogu naći ostaci grube ilirske keramike, ali i ulomci grčke crnoglazirane keramike, dna skifosa, ulomci amfora i sl. Tu se nalazi dosta rimske keramike pa se može zaključiti da je ovdje bilo i manje rimskodobno naselje. Kliški prolaz se oduvijek kontrolirao, a na Varošu ima dosta izvora vode. U litici iznad jednoga od izvora u kamenu živcu uklesan je reljef Silvana, pa se ovdje možda nalazio i panej.²¹ Iako je

20 D. Rendić-Miočević 1991, str. 48-49.

21 D. Rendić-Miočević 1989, str. 470.

Slika 4
Bedem na sjevernoj strani Ilirske Salone

Slika 5
Podzid na zapadnoj strani Ilirske Salone

on iz rimskoga vremena, ovo je svetište moralo imati dulji kontinuitet; ovdje je zasigurno u prehistoriji bilo jedno od svetišta koje treba promatrati u kontekstu s kliškom gradinom. Ova je gradina imala strateško značenje: onaj tko je držao Klis, kontrolirao je pristup Solinu i ušću rijeke Jadra. Zajedno s kliškom gradinom trebamo promatrati i onu na Markezinoj gredi.

Markezina greda i gradina iznad Odžâ

Sjeverozapadnije od Klisa pruža se kozjačka litica koja se naziva Markezina greda. Na njoj je veća gradina koju još spominje I. Babić u svojoj studiji o gradinama i gomilama između Trogira i Splita.²² Riječ je o jednoj od većih gradina na ovome području koja se koristila i u kasnoj antici. Ostaci njezinih suhozidnih bedema lučno se pružaju od jednoga do drugoga ruba kozjačkih litica utvrđujući blagu padinu na sjevernoj strani, a na jugu je litica pa tu nije trebalo posebno utvrđivati gradinu. S južne se strane uskom stazom moglo od Klisa popeti na Markezinu gredu, tako da ona

nije bila odsječena od kliške gradine. Markezina greda je imala važnu stratešku ulogu jer je zajedno s kliškom gradinom i manjom gradinom iznad Odžâ štitila prolaze prema primorju. Naime, osim kliškoga prolaza postoji još jedan manji prolaz iznad zaseoka Odže. Njega su čuvale gradine na Markezinoj gredi i manja gradina iznad zaseoka. U slučaju napada iz unutrašnjosti neprijatelj je nailazio na tri čvrsta obrambena punkta koji su čuvali kozjačke prolaze. Ovdje bi svakako trebalo spomenuti i gradinu Koštak koja se nalazi nešto sjeverozapadnije od Markezine grede i koja je zasigurno bila jedna od važnijih gradinskih naselja ovoga područja. Na sjeveroistočnome potezu bedema gradine na Markezinoj gredi vide se prehistorijski temelji. Zidani su usuho s dva lica, a širine su oko 2,5 do 2,6 m. Građeni su od velikih grubo obrađenih kamenih blokova od kojih su veći dužine oko 1,5 m, širine 0,7 m i oko 0,8 m visine.

Zidanje bedema s dva lica od velikih poluobrađenih kamenih blokova i blago lomljenje pravca pružanja obrambenoga zida zahtijevali su određena statička i građevinska

Slika 6
Pogled na Klis s Markezine grede

22 I. Babić 1978, str. 64.

Slika 7
Markezina greda

Slika 8
Bedem na Markezinoj gredi

znanja koja se ne uočavaju na ranijim gradinama. Po tehnici zidanja bedemi Markezine grede slični su onima na Ilirskoj Saloni, samo što su daleko lošije sačuvani.

Na površini Markezine grede ima dosta kasnoantičke keramike što potvrđuje korištenje gradine u razdoblju od V. do VII. stoljeća poslije Krista. Slična pojava zabilježena je na obližnjem Šutnju koji se nalazio bliže rimskoj cesti pa se na njemu smjestilo cijelo kasnoantičko naselje. Za gradnju kasnoantičkih nastambi korišten je kamen prethistorijske gradine. U kasnoj antici je korišten i Sv. Jure na Kozjaku. Naseljavanje starih gradina u kasnoj antici uobičajena je pojava u Dalmaciji.

Gradina iznad Odžâ je manja, ali i Markezina greda koristi južnu liticu Kozjaka kao prirodnu prepreku dok joj se osip suhozidnoga bedema pruža lučno niz sjevernu padinu. Riječ je o strateškoj gradini koja je držala pod kontrolom prirodni prolaz preko Kozjaka iznad Odžâ. Teško je reći kojem razdoblju pripada, ali svakako svjedoči o nastojanjima autohtonih zajednica solinsko-kliškoga područja da čuvaju i kontroliraju kozjačke prolaze.

Koštak

Koštak je gradina malo sjevernije od litica Kozjaka, uzdiže se iznad Konjskoga polja i kontrolira širok kopneni prostor, ali i dio srednjojadranskoga akvatorija. Riječ je o morfološki složenoj gradini kojoj jezgru čini utvrđena

»akropola« na vrhu brda, a utvrđena je bedemom čija je osipina visoka i do 30 m. Prema sjeveru se vide još dva polukružna poteza bedema iza kojih su se pružale terase. S južne je strane gradinu štitala prirodna litica, a ispod nje se nalazilo podgrađe koje je sa zapadne strane utvrđeno kraćim potezom bedema. Vrh gradine je djelomice uništen tijekom Drugoga svjetskog rata kad su ukopana mitraljeska gnijezda i jedno sklonište. Radi se o velikoj gradini s dužim kontinuitetom življenja koja je u prehistoriji činila prostornu cjelinu s Klisom i Markezinom gredom formirajući pravi mali »limes« okrenut prema sjeveru.

Zaključna razmatranja

Željezno doba, odnosno vrijeme koje je prethodilo osnivanju rimskoga salonitanskoga konventa, slabo je poznato. Ovdje smo pokušali ukazati na neke topografske momente koji pojašnjavaju sliku prethistorijskoga Solina i Klisa. Vidjeli smo kako se gradine drže dalje od delte Jadra i nizine. Deltu Jadra su tek Rimljani uspjeli postupno urbanizirati, veliki nasipi keramike i drvenih kolaca zabijenih u muljevito tlo na području današnjega parka u Solinu govore o uređivanju pristupa rijeci Jadru (Salon) i značajnim melioracijskim zahvatima koji su poduzimani najvjerojatnije tijekom II. stoljeća. Do novijega doba u Solinu je sačuvana predaja o malariji koja je harala ovim područjem.²³ Zato je teško zamisliti neko prethistorijsko naselje na mjestu

Slika 9
Koštak

23 M. Matijević - M. Domazet 2006, str. 15, 106-109.

rimске Salone. Tu nema uzvisine koja bi svojim prirodnim defenzivnim karakteristikama omogućila uspješnu obranu.

Sutikva je bila jedna od najvažnijih gradina solinskoga područja. Kontrolirala je donji tok rijeke Jadrana s ušćem i otočićem Vranjicom. Brončanodobnu gradinu u Vranjicu treba promatrati u kontekstu sa Sutikvom; egzistirale su paralelno tijekom brončanoga doba, ali vranjičko se naselje gasi u željezno doba kad se povećala opasnost od napada s mora. U vrijeme kada se aktiviraju pomorski putovi prema sjeveru Italije, prema trgovačkim središtima Spini i Adriji, negdje od kraja VI. stoljeća prije Krista, istočnojadranska obala postaje sve interesantnija grčkim moreplovcima. Oni su lokalnim vladarima najvjerojatnije morali plaćati slobodan prolaz raznom robom, robovima, životinjama. Takva vrsta diplomatskoga darivanja poznata je još od homerskih vremena i nazivala se *keimelion*. Vladar primanjem darova podiže svoj društveni status, a ujedno izbjegava rizik koji donosi napad i pljačka grčkih brodova. To je vrijeme kada su Grci počeli posjećivati i područje Solina. Nedavno je u Kaštelanskom zaljevu pronađen dio grčke amfore ukrašen reljefnim ornamentima koji se može datirati u VI. stoljeće prije Krista.²⁴

Drugo naselje koje ima izravniji prostorni odnos sa Sutikvom je Ilirska Salona. Kako Nenad Cambi smatra, ona je nastala negdje tijekom III.-II. stoljeća prije Krista.²⁵ Obzirom da su se u blizini nalazili isejski Epetion i Tragurion, nije čudno da se na području Solina formiralo naselje koje je građeno pod utjecajem grčke arhitekture. Ilirska Salona najvjerojatnije nije dugo egzistirala jer je morala biti zauzeta tijekom rimsko-dalmatskih ratova.

Klis, Markezina greda i gradina iznad Odža imale su važan strateški značaj. Klis je najvažnija gradina koja je čuvala prilaz moru, uz to je bila povezana s Markezinom gredom koja je zajedno s gradinom iznad Odža čuvala manji kozjački prolaz smješten iznad zaseoka Odže. Tu je i gradina na Koštaku koja je kontrolirala velik dio kopnenoga zaleđa, ali i dio srednjojadranskoga akvatorija. Iz ovako gustoga rasporeda gradina vidljivo je nastojanje lokalnih Ilira da čuvaju prilaze solinskom bazenu. Na Markezinoj gredi također nalazimo ostatke megalitske arhitekture: bedem je zidan u dva lica s velikim poluobrađenim blokovima i ta se arhitektura može pripisati vremenu III.-II. stoljeća prije Krista, kao i arhitektura Ilirske Salone. Grčka keramika na Sutikvi i Klisu svjedoči o doticajima ovih gra-

dina s grčkim i helenističkim svijetom, pa su i utjecaji na fortifikacijsku arhitekturu mogli doći ranije.

Rimljani su ovdje zatekli gradine na Sutikvi, Klisu, Markezinoj gredi i Koštaku. Strabon spominje i dalmatisku luku (Strabon VIII, 5,5) koja se nalazila negdje na ušću Jadrana. Nju treba zamišljati i kao trgovište pod kontrolom lokalne zajednice. Već po Strabonovu naglašavanju da je riječ o »dalmatskoj luci« jasno je da se ne može govoriti o punktu koji je bio pod grčkom kontrolom, što naravno nije isključivalo i grčke trgovce i njihovu prisutnost u toj luci. Isejci su držali »rubove« na poluotočiću Stobreču (Epetion) i otočiću Trogiru (Tragurion). Prostor Solinskoga polja s Klisom i Kaštelanskoga polja - tj. prostor glavnoga dijela salonitanskoga agera - bio je u rukama lokalnih zajednica koje su tu živjele. Taj su prostor kontrolirale glavne gradine na Sutikvi u Solinu i Sv. Nofru u Kaštelima, sa svim okolnim gradinama.

Znakovito je da Rimljani postavljaju Salonu baš kod luke koju je kontrolirala gradina na Sutikvi, dok kod luke koja je pripadala gradini na Sv. Nofru smještaju Siculi. Prilikom rimskih pohoda protiv Dalmata te luke su im bile od strateške važnosti zbog opskrbe vojske. Ujedno su kopnene gradine odsjekli od mora, a sebi osigurali sigurnu opskrbu. Rimski se Salona smjestila na samom zapadnom rubu delte Jadrana. Na lokalitetu Pet mostova smještenom stotinjak metara istočno od gradskih vrata *Porta Caesarea* nalaze se ostaci mosta koji je premošćivao jedan od vodotoka koji su se rasprostirali istočno od Salone. Najstarija jezgra Salone, tzv. *Urbs vetus*, kvadratnoga je oblika i ima konture rimskoga vojnog logora. On se kasnije razvio u urbano naselje kao i Burnum i Tilurium koji su također bili rimski vojni logori.²⁶ Drugi logor je bio u Resniku, ali nije zaživio kao Salona. Salona je bila na luci jasno pozicionirana prema Sutikvi i Ilirskoj Saloni, dok je logor u Resniku također bio na luci pozicioniran nasuprot gradine na Sv. Nofru. Ako u ovu sliku još stavimo Epetij i Tragurij dobivamo liniju Epetij - vojni logor Salone - vojni logor u Resniku - Tragurij. Tako je bio kontroliran najvažniji obalni pojas srednjojadranskoga područja. Ovi logori su se kasnije razvili u civilna naselja pa u Cezarovo vrijeme u Saloni postoji *coventus civium Romanorum*. U svakom slučaju, u urbanim temeljima Salone treba tražiti rimski vojni logor koji je služio pri rimskoj opsadi ovdje opisanih gradina.

24 N. Cambi 2005, str. 160.

25 N. Cambi 1991, str. 12.

26 D. Periša 2008, str. 513-514.

Literatura

- I. Babić 1978 Ivo Babić, *Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne putove*, Materijali XVI, Peć 1978, 61-67.
- J. Brunšmid 1998 Josip Brunšmid, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, Split 1998.
- F. Bulić 1926-1927 Frane Bulić, *Predhistorički brončani nalaz na Trceli pokraj Vranjica*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIX, Split 1926-1927, 114-115.
- F. Bulić 1927 Frane Bulić, *Starinarska istraživanja u Rupotini u Solinu. Povodom pedesetogodišnjice jubileja Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku 1878-1928*, Split 1931, 63-68.
- N. Cambi 1989 Nenad Cambi, *Ilirska Salona*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva 21, br. 3, Zagreb 1989, 37-41.
- N. Cambi 1991 Nenad Cambi, *Uvod*, Antička Salona, Split 1991, 7-36.
- N. Cambi 2005 Nenad Cambi, *Greek amphora in Kaštel Sućurac*, Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević, Zagreb 2005, 155-162.
- S. Forenbaher - T. Kaiser 1997 Stašo Forenbaher - Timothy Kaiser, *Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu iz bakrenog u brončano doba*, Opuscula archaeologica 21, Zagreb 1997, 7-23.
- J. Jeličić-Radonić 1997-1998 Jasna Jeličić-Radonić, *Nova istraživanja gradskih zidina Salone*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37, Split 1997-1998, 5-36.
- L. Katić 1955 Lovre Katić, *Selo Kućine i trinaest isprava o Sutikvi*, Starohrvatska prosvjeta III, br. 4, Zagreb 1955, 141-169.
- E. Marin - J. Mardešić 2000 Emilio Marin - Jagoda Mardešić, *Revizijsko istraživanje groblja i starokršćanskog sklopa Manastirine. Otkriće predrimskog sjedišta*, Salona, III, Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone, Rome - Split 2000, 87-182.
- E. Marin 2002 Emilio Marin, *Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone*, Grčki utjecaji na istočnoj obali Jadrana, Split 2002, 415-421 (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. u Splitu).
- I. Marović 1960 Ivan Marović, *Prahistorijski nalazi na području Solina*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII, Split 1960, 5-29.
- I. Marović 2006 Ivan Marović 2006, *Gomile u Bajagiću (Dalmacija)*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 99, Split 2006, 7-10.
- M. Matijević - M. Domazet 2006 Marko Matijević - Mladen Domazet, *Solinska svakodnevnica u osvit novoga doba*, Solin 2006.
- G. Novak 1949 Grga Novak, *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 67-92.
- D. Periša 2008 Darko Periša, *Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?*, Archaeologia Adriatica 11, Zadar 2008, 507-517.

- A. Piteša 1992 Ante Piteša, *Sutikva. Arheološka mjesta i spomenici*, Starohrvatski Solin, Split 1992, 158-159.
- I. Radić Rossi 2008 Irena Radić Rossi 2008, *Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkom podmorju 2005./2006.*, Tusculum 1, Solin 2008, 17-33.
- D. Rendić-Miočević 1989 Duje Rendić-Miočević, *Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira (Ikonomografska studija o spomenicima s teritorija Delmata)*, Iliri i antički svijet, Split 1989, 461- 506.
- D. Rendić-Miočević 1991 Duje Rendić-Miočević, *Salona »Quadrata« salonitanski oppidum (Caes., B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja*, Antička Salona, Split 1991, 47-63.
- I. Šuta - T. Bartulović 2007 Ivan Šuta - Tonko Bartulović, *Gradine Kaštela i okolice. Izložba fotografija*, Kaštela 2007.

Summary

Miroslav Katić

Prehistoric Hill Forts of the Solin and Klis Area

Key words: hill forts, Salona, Sutikva, Klis, Markezina greda, Illyrian Salona

The author describes the Illyrian hill forts in the area of Solin and Klis. Emphasised is the Sutikva hill fort, once the most important prehistoric settlement in the Solin basin. Sutikva existed from the Bronze Age till the arrival of the Romans; it was most probably this settlement that carried the name of Salona. It had a visual contact with the so called Illyrian Salona by the Iljin potok brook, which clarifies the spatial contact of the two settlements. The hill forts were situated some 2-3 km away from the coastline, due to perils from seaborne attacks. They used and controlled the old harbour of Salona, at the mouth of the Jadro river. The hill forts of Klis, Markezina greda and Koštak protected the access to Solin from north, that is, through the Klis pass. This number of hill forts within a relatively small area indicates the strength of the local Illyrian community that lived there. The Roman Salona, at the location of the present day excavation site, most probably developed from a Roman military camp, established here to control the harbour and to conquer the said hill-top settlements.